

Вікторія КОНСТАНТИНОВА
(Бердянськ, Україна)

**Джерела локальної історії освіти:
проект створення багатотомного
археографічного видання
з історії Бердянського державного
педагогічного університету**

Вже став ознакою нашого часу посилений інтерес до простеження історичних традицій, до вивчення минулого, пошук своїх коренів. Причому такий інтерес спостерігається не лише з боку професійних істориків, але і з боку широкої громадськості, всього суспільства. Має місце справжній бум генеалогічних досліджень. Підприємства, установи, організації намагаються „відсунути” дату свого утворення якомога далі вглиб історії.

Такий інтерес цілком зрозумілий. Адже через ідеологічні обставини на теренах Радянського Союзу мала місце своєрідна розірваність історіографічного процесу. Було не те що немодно, але й небезпечно згадувати про своє непролетарське чи неселянське коріння, „виводити історію” від установ, які виникли до революції. Тепер ситуація змінилась. Але спостерігається перегин іншого гатунку. В умовах ажіотажного інтересу „вивченням” історії займається все більше аматорів, непрофесіоналів. З іншого боку, маємо відверто замовлені дослідження, в яких прозоро простежується слідування установці замовника, причому часто – всупереч історичній правді.

Все це – реалії нашого життя. І на них треба зважати, беручись за справу вивчення історії вищого навчального закладу. А те, що таке вивчення актуальне, є поза сумнівом. Адже на авторитет навчальних установ, на формування їхнього іміджу справляють істотний вплив не лише чинна нормативно-правова база, існуюча управлінська структура, теперішній викладацький та студентський склад. Велике значення має історична традиція, історична пам'ять навчальних закладів. Не дивно, що сьогодні вищі навчальні заклади вважають за справу честі більше дізнатись про своє минуле, про історію установ, які були їхніми попередниками. Університети публікують ювілейні видання, підготовлені великими колективами упорядників.

Втім, як правило, саме історії навчальних закладів у таких виданнях відводиться роль такої собі більш чи менш розлогої передмови до докладного викладення сучасного стану ВНЗ¹.

Певною мірою відходячи від усталеної традиції, ми спільно з професором І.І. Лиманом поставили перед собою мету – підготувати багатотомну археографічну працю, присвячену саме минулому навчальних установ-попередниць сьогоднішнього Бердянського державного педагогічного університету.

Бердянський державний педагогічний університет (далі – БДПУ) веде свій початок від чоловічої класичної гімназії, яка почала діяти у нашому місті з 1872 року. 19 серпня 1876 р. гостинно розчинив свої двері спеціально новозбудований для гімназії корпус². Офіційною ж датою відкриття цієї споруди вважається 3 лютого 1877 р., коли протоієреєм Щербаковим була урочисто освячена гімназійна церква.

Впродовж всього часу свого існування, а це майже півсторіччя, чоловіча класична гімназія залишалась головним навчальним закладом Бердянська. А її будівля справедливо вважалась окрасою приморського міста.

Прийшли нові часи, Бердянськ, як і вся країна, поринув у полум'я революції, і на місці гімназії з 1920 р. почали діяти педагогічні курси та педагогічний технікум. Причому обидва навчальні заклади розташовувались в цьому ж корпусі, який у офіційних документах фігурував як „Червоний Будинок”.

У 1932 р. на базі Бердянського педагогічного технікуму відповідно з наказом Народного комісаріату освіти УСРР починає діяти державний інститут соціального виховання з соціально-економічним, агро-біологічним, техніко-математичним факультетами і факультетом дошкільного виховання. Невдовзі інститут соціального виховання було реорганізовано в Бердянський педагогічний інститут.

При цьому і після 1932 р. впродовж ще 4 років у цих стінах продовжував функціонувати сам Бердянський педагогічний технікум. Він же

¹ Подібний підхід має місце і в роботах, присвячених навчальному закладу в Бердянську: нещодавно виявленому рукописі 1967 року (Токаренко І.І. Очерк истории Бердянского педагогического института. – Бердянск, 1967. – 121 с.) та опублікованому з нагоди 60-річчя БДПУ науково-популярному виданні (Бердянський державний педагогічний інститут ім. П.Д. Осипенко / Лизогуб Ю.М., Могильний С.А., Сердюк М.Г. – Бердянськ: вид. БДПУ, 1993. – 176 с.).

² Зараз у ньому розташовано ректорський корпус БДПУ.

стояв у витоків формування нової структури, тепер вже учительського інституту.

Вищий навчальний заклад працював у Бердянську (Осипенко) до осені 1941 р., доки частина його викладачів та майна не була евакуйована до далекого Ленінабаду. Це була вимушена перерва, під час якої ВНЗ фактично не функціонував.

Але вже невдовзі після завершення окупації учительський інститут відновив свою роботу. Втім, студенти навчались у інших корпусах, тоді як „Червоний Будинок” залишався порожнім, оскільки після відступу німців від нього залишились фактично лише зовнішні стіни. Тільки в 1953 р. викладачі та студенти повернулись до відбудованого корпусу. На той момент Осипенківський учительський інститут вже був реорганізований у педагогічний інститут.

З того часу вищий навчальний заклад приростає все новими корпусами. Але саме „Червоний будинок”, тобто будівля колишньої чоловічої гімназії, залишався головним корпусом.

У 2002 ж р. Бердянський державний педагогічний інститут отримав статус університету.

На сьогоднішній день мною спільно з професором І.І. Лиманом вже опубліковано три з п’яти запланованих томів [1. 2. 3].

Ми свідомо обрали формою саме археографічне, а не монографічне видання. Адже якою розлогою не була б монографія, скільки б томів не мала, вона все одно не може висвітлити з однаковою повнотою всі аспекти минулого. Інформативні ж можливості джерел є невичерпними, і кожен науковець, який звертається до першоджерела, має потенційну можливість побачити в ньому те, що було випущене з поля зору його попередниками.

Ідея створення такого видання виникла ще в 2004 році³. Складність полягала не лише в тому, що подібних видань такого формату не має абсолютна більшість інших університетів України. Не менша складність полягала в тому, що ми не були впевнені, чи збереглося достатньо документів, які б могли різнопланово висвітлити кожен етап історії нашого навчального закладу. Дещо лякали сама грандіозність

³ На той час я тільки-но захистила кандидатську дисертацію, присвячену джерелам з соціально-економічної історії південноукраїнських міст XVIII – XIX століть. Така спеціалізація стала у нагоді при пошуку джерел з історії Бердянської міської гімназії.

здуму і обсяги пошукової, організаційної, археографічної роботи, що мала бути проведена.

Ми одразу виходили з тих позицій, що книги не будуть чимось кон'юнктурним, ситуативним, створеним під замовлення, швидкоруч, написаним до певної дати чи події.

Щодо методології організації самого дослідження, то вона зазнавала певних змін. Перший том готувався виключно силами двох осіб. Спочатку були визначені архіви, де потенційно могли відкритись документи з історії Бердянської чоловічої гімназії.

Складність полягала у тому, що цілісних комплексів таких джерел не збереглося, оскільки фонди Бердянської гімназії свого часу знаходились у Мелітопольській філії Запорізького облархіву, де, за переказами, і згоріли. Тож довелось відшукувати документи, розпорошені по численним фондам Російського державного історичного архіву, Державного архіву в Автономній Республіці Крим, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Харківської області, Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського тощо.

Пошук матеріалів вівся і безпосередньо у Бердянську. Досить плідною виявилась співпраця з місцевим краєзнавчим музеєм. Не була проігнорована потенційна можливість збереження документів, які мають відношення до історії гімназії у XIX ст., у місцевих мешканців. У пошуках матеріалів були проведені десятки зустрічей з бердянцями⁴. І бердянци дійсно відгукнулись. Особливо цінною виявилась допомога місцевого краєзнавця Є.С. Денисова, який, зокрема, не лише надав фотографії зі своєї приватної колекції, але і здійснив спробу виявлення документів у бердянських старожилів.

Звичайно, мали місце і розчарування, коли нитки пошуку обривалися, вже обіцяні документи виявлялись втраченими або не стосувались гімназії чи відносились не до останньої третини XIX ст., а до більш пізнього періоду в історії навчального закладу. Втім, тим ціннішими є матеріали, включені до першого тому.

⁴ Витяги із вже виявлених джерел було опубліковано в бердянській пресі разом із запрошенням всіх, хто має будь-яку інформацію з проблематики, звертатись до упорядників. Відповідне запрошення розміщено й наприкінці статті про підготовку археографічного видання з історії гімназії, надрукованої у журналі «Рідна школа» [4].

А ці матеріали є надзвичайно різноплановими. Опубліковані у археографічному виданні матеріали дають цілісну, багатопланову картину життя навчального закладу.

Важливою складовою видання стали ілюстрації: фотознімки гімназії, Бердянська з гімназійною будівлею, фотопортрети директорів, учителів, учнів, випускників навчального закладу, відтворені документи... Більшість з них опублікована вперше.

Наприкінці 2006 р. відбулась презентація книги „Бердянська чоловіча гімназія (остання третина ХІХ століття)”. Після проведення презентації першого тому, його розсилки по всім обласним і багатьом університетським бібліотекам України, архівам, розміщення електронної версії книги на сайті БДПУ це археографічне видання викликало чималий читацький інтерес. Причому – не тільки з боку викладачів та студентів БДПУ і в цілому бердянців, для багатьох з яких історія університету є частиною їхнього життя та життя їхніх предків. Інтерес виявили і провідні вітчизняні, ряд закордонних науковців, засоби масової інформації. Запорізька обласна державна телерадіокомпанія зняла фільм «Бердянська чоловіча гімназія»...

Все це стало додатковим стимулом у роботі над другим томом.

Складно визначити, чи був процес підготовки цього тому простішим або складнішим за процес підготовки тому першого. З одного боку, працюючи за вже випробуваною схемою, нам не довелося шукати шляхи вирішення цілого ряду організаційних і технічних моментів, з якими ми зіткнулися раніше. Крім того, евристичну роботу полегшувала та обставина, що ми мали справу з матеріалами про все ту ж гімназію, підпорядкування якої тривалий час залишалось без суттєвих змін і специфіка руху документів якої нами вже була вивчена. Нарешті, працівники архівних, музейних та бібліотечних установ, власники приватних колекцій ще з більшою готовністю йшли нам на зустріч, адже тепер бачили не лише наміри, але й реальний результат – перший том книги. З іншого боку, обсяг матеріалів, які довелося опрацювати, виявився значно більшим, аніж при написанні першого тому. А «планка», поставлена книгою «Бердянська чоловіча гімназія (остання третина ХІХ століття) // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том І», вимагала, аби другий том був як мінімум не гірший за перший.

В цілому така задача була виконана. Адже другий том за обсягом виявився помітно ширшим за перший, причому переважно – за рахунок саме архівних документів. В ньому більше ілюстрацій; ширшим є видо-

вий спектр опублікованих джерел, який включає, зокрема, і матеріали усної історії. Важливим нововведенням є включення до тому ряду вступних аналітичних статей, які висвітлюють різні аспекти історії гімназії перших десятиліть ХХ століття.

Авторами цих статей стали магістранти соціально-гуманітарного факультету БДПУ – Світлана Вірьовкіна, Катерина Іванова, Людмила Москаленко, Ірина Дерман, Василь та Ольга Коханенки.. Саме вони були залучені до пошуку матеріалів для книги. Адже шестеро магістрантів писали магістерські роботи на теми, які стосувались різних аспектів історії освіти на Бердянщині в перші два десятиліття ХХ століття. Тож документи, виявлені кожним з них, могли стати джерелом не лише для його магістерської роботи, але і для робіт його одногрупників. Відповідно посилювалась і відповідальність за рівень евристичної та археографічної роботи кожного з учасників проекту.

При тому, що фонди більшості архівів і бібліотек були опрацьовані виключно все тими ж викладачами, які працювали над першим томом, до двох архівів були здійснені своєрідні „колективні експедиції”⁵.

Якщо евристична робота в архівах, бібліотеках та музеях збагатила нас сотнями копій документів з історії Бердянської чоловічої гімназії, то приватні особи подарували раритети, які свого часу знаходились у стінах цієї навчальної установи.

Надзвичайна удача чекала в Запоріжжі – печатка з написом «Печать Бердянской гимназии»⁶. Тепер раритет став перлиною музейної колекції університету, а його зображення увійшло до цього тому.

⁵ З шести магістрантів троє під керівництвом викладача впродовж двох тижнів вели пошуки в Державному архіві Одеської області. Ще троє магістрантів, також під керівництвом упорядника першого тому, були відряджені до Державного архіву в Автономній Республіці Крим, у Сімферополь.

⁶ На урочистостях з нагоди десятиріччя Запорізького наукового товариства ім. Якова Новицького до нас підійшов тоді ще заступник директора Національного заповідника «Хортиця» Максим Анатолійович Остапенко. Він сказав, що до його рук від приватних колекціонерів потрапила печатка з написом «Печать Бердянской гимназии». Після певного очищення на печатці стали проглядати літера А і римська цифра II. Отже, це була печатка саме Бердянської чоловічої гімназії. Причому печатка часів імператора Олександра II, за якого гімназія почала своє функціонування. Пан Остапенко висловив готовність передати печатку Бердянському державному педагогічному університету. І в травні 2007 р. в урочистій обстановці зробив це.

І все ж основу археографічного видання становлять архівні документи.

У лютому 2008 р. проект був презентований спеціальним семінаром «Організація комплексного дослідження історії вищого навчального закладу: реалізація проекту створення п'яти томного археографічного видання з історії Бердянського державного педагогічного університету» на Міжнародній виставці навчальних закладів «Сучасна освіта в Україні – 2008». Був одержаний почесний диплом за підписами Міністра освіти і науки України та Президента Академії педагогічних наук України.

Наші колеги-історики висловили, а згодом і реалізували намір підготувати до публікації рецензії на перші два томи [5].

При підготовці III-го тому ми вперше за час реалізації проекту зустрілись з проблемою відбору джерел, які мали ввійти до книги. Відсутність цілісних архівних комплексів джерел з історії Бердянської чоловічої гімназії зумовила те, що ми опублікували в перших двох томах проекту всі документи з проблематики, виявлені нами в результаті евристики в фондах Російського державного історичного архіву, Російського державного архіву Військово-морського флоту, Державного архіву в Автономній Республіці Крим, Державного архіву міста Севастополя, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Чернігівської області, Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського тощо. Натомість документи з історії Бердянських педагогічних курсів і педагогічного технікуму збереглися у фонді, що свого часу відклався в Мелітополі, а згодом був переданий до Державного архіву Запорізької області. Причому фонд містить ні багато ні мало 1911 справ, які охоплюють весь період існування в Бердянську педкурсів і педтехнікуму.

Інша складність полягала в тому, що в 1920 – 1935 роках, порівняно з попередніми часами, рух документів бердянських навчальних закладів зазнав важливих змін. Якщо переважна більшість джерел з історії Бердянської чоловічої гімназії відклалась у Державному архіві Одеської області (оскільки навчальний заклад підпорядковувався саме Одеському навчальному округу) та Державному архіві в Автономній Республіці Крим (бо Бердянськ належав до Таврійської губернії і Таврійської ж єпархії), то тепер розраховувати на архівосховища Одеси та Сімферополя не доводилось (хоча, звичайно, спроба виявити там потрібні документи 1920 – 1930-х рр. була зроблена ще під час роботи над II-м томом проекту). Порівняно з часами Російської імперії та визвольних

змагань, напрямки руху документації змінилися, оскільки змінилась сама структура управління навчальними закладами, так само як і місця розташування органів влади, яким підпорядковувався Бердянськ.

Тому пошук документів вівся в Москві (Державний архів Російської Федерації), Києві (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Була здійснена спроба виявити матеріали з історії Бердянських педагогічних курсів і педагогічного технікуму в архівосховищах Харкова як тодішньої столиці УСРР. Не були проігноровані фонди Державного архіву Дніпропетровської області, Державного архіву Донецької області, зважаючи на особливості адміністративно-територіального підпорядкування Бердянська в 1920-х – 1930-х рр.

Звичайно ж, пошуки велися і в самому Бердянську, причому не лише в місцевому краєзнавчому музеї. Уже традиційно ми звертались до бердянських старожилів, до тих, у чиїх сімейних архівах могли зберегтися хоча б які документи про педагогічні курси та педтехнікум. Крім того, стали в нагоді матеріали, зібрані під керівництвом В.П. Вержиковського на початку 1980-х рр. викладачами та студентами тоді ще Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д. Осипенко в рамках підготовки до святкування 50-ї річниці інституту. Були опрацьовані й матеріали архіву БДПУ, у якому, крім книг наказів навчального закладу, починаючи з 1936 р., зберігаються особові справи викладачів.

Варто сказати про археографічний аспект підготовки матеріалів з історії БДПУ, адже саме він великою мірою визначає рівень науковості п'ятитомника.

Матеріали подані мовою оригіналу. Пунктуація наближена до норм сучасного правопису. Збережені авторська орфографія та синтаксис, за виключенням явних друкарських помилок та описок. При наведенні витягів із джерел випущені фрагменти позначаються трьома крапками в квадратних дужках.

Кожен архівний документ забезпечено заголовком і йому присвоєно порядковий номер: нумерація застосована наскрізна. У легенді, вміщеній після тексту документа, вказано назву архіву, номери фонду, опису, справи та аркушів. Збережено написання чисел і дат словами. Наявність виправлених літер, підчисток та інше, оскільки їх значна кількість, не оговорюється, крім випадків, коли це вплинуло на зміст документа. Старі кириличні літери «і», «ѣ», «Ѧ» замінені відповідно літерами «и», «е» та «ф». Твердий знак наприкінці слів опущено.

Закінчення аркушів позначено двома косими рисками (//) в середині тексту.

Пошкодження тексту та непрочитані в тексті слова позначені трьома крапками в квадратних дужках. У посторінкових примітках при цьому зазначається, що частина тексту пошкоджена, або скільки саме слів не прочитано. Непрочитані підписи позначаються квадратними дужками, в яких курсивом написано слово «підпис».

Кожну книгу супроводжує науково-довідковий апарат, який включає коментарі, словник застарілих та рідковживаних слів, іменний та географічний покажчики, хронологічний перелік архівних документів, список скорочень.

Робота над проектом триває, і зараз готується до друку IV том – «Бердянський (Осипенківський) учительський інститут».

На завершення, хочу висловити надію, що наш досвід вивчення історії свого навчального закладу стане у нагоді всім науковцям, які візьмуться або вже взяли до дослідження минулого своїх університетів, інститутів, тощо. Ми ж завжди відкриті для спілкування, для обміну ідеями і напрацюваннями.

Джерела та література

1. Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман // Матеріали з історії БДПУ. Том I. – К.: «Освіта України», 2006. – 528 с.

2. Бердянська чоловіча гімназія (1901 – 1919 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова // Матеріали з історії БДПУ. Том II. – К.: «Освіта України», 2007. – 631 с.

3. Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920–1935 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том III. – К.: «Освіта України», 2008. – 569 с.

4. Лиман І., Константинова В. Археографічне видання „Джерела з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I: Бердянська чоловіча гімназія (1872 – 1897)” // Рідна школа. – 2006, червень. – С. 77 – 80.

5. Мільчев В. [Рец.] Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I. – К.: «Освіта України», 2006. – 528 с. Бердянська чоловіча гімназія (1901 – 1919 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том II. – К.: «Освіта України», 2007. – 631 с. // Наукові праці історичного

факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Прогрес, 2008. – Вип. ХХІІ. – С. 265 – 266.

Вікторія Константинова (Бердянськ, Україна) Джерела локальної історії освіти: проект створення багатотомного археографічного видання з історії Бердянського державного педагогічного університету

Автор статті викладає власний досвід підготовки п'яти томного археографічного видання з історії вищого навчального закладу. Звертається увага на організаційні, евристичні, археографічні та інші аспекти такої підготовки.

Ключові слова: Бердянський державний педагогічний університет, видання джерел

Виктория Константинова (Бердянск, Украина) Источники локальной истории образования: проект создания многотомного археографического издания по истории Бердянского государственного педагогического университета

Автор статьи излагает собственный опыт подготовки пятитомного археографического издания по истории высшего учебного заведения. Обращается внимание на организационные, эвристические, археографические и другие аспекты такой подготовки.

Ключевые слова: Бердянский государственный педагогический университет, издание источников

Viktoriya Konstantinova (Berdjansk, Ukraine) The primary sources of local history of education: the project of creation of multivolume archeographical edition from the history of Berdyansk state pedagogical university

The author of the article describes her own experience in writing five-volume archeographical edition about the history of the high school. Attention is paid to organizational, heuristic, archeographical and others aspects of the work.

Key words: Berdiansk state pedagogical university, edition of sources